

Elias Martin vid de uppländska bruken

Av SVEN ERIK NOREEN

Förkunna menskan, du! dess sällhet och dess pligter,
Förädla hennes flit; och om hon någon gång
Till arbete och dygd kan röras af min sång,
Om ej i Templets vård mig Minnets döttrar flytta,
Skall än mitt namn bli qvar i mina likars nytta.

(JOHAN GABRIEL OXENSTIERNA: Skördarne.)

I Elias Martins rikt fasetterade konst, som pendlar mellan ytlig rokoko och svärmodig nyromantik, finns en grupp landskapsmålningar, som genom sin klara och distinkta form skulle kunna kallas gustavianska. Det är Martins bruksbilder, landskap från de mellansvenska och framförallt uppländska järnbruken, som konstnären målade på 1790-talet, efter sin andra englandsresa.¹

Dessa bilder är av ett utomordentligt intresse; konsthistoriskt därför att de representerar ett nytt motiv och en ny stil hos den engelskorienterade målaren, allmänt kulturhistoriskt därför att de ger så många upplysningar om livet vid de uppländska bruken på 1700-talet.

Martins bruksbilder ger i dubbelt måtto bruksherrgårdens baksida. Fasadens representativa värdighet lämnas därhän, för skildringar av brukslivets arbete och miljö, och därför blir bruksdammen, kring vilken arbetet sker, viktigare än corps de logiet. Dammen blir ett karaktäristiskt element i målningarna och utbreder sig spegelblank och klar över en tredjedel av bildens yta. Så är exempelvis Leufsta bruk skildrat, sett från den nedre bruksdammen (bild 1). Kompositionen erinrar i någon mån om det sätt, på vilket målaren 30 år tidigare byggde upp sina utsikter från Sveaborg och Paris. Den med bildplanet parallella för-

grunden har ett rikt staffage av figurer och i mellanplanet placeras inramande och djupbildande sidokulisser. Formgivningen är klart plastisk, given med ljusa lokalfärger. Tillsammans med den rent sinnliga detaljrikedomen skapas ett intryck av glädje och behag. Penseln har arbetat med en kärleksfull närhet till tingen, och de skildrade människorna, som sysslar så idogt i förgrunden, synes tillhöra ett förnöjsamt släkte.

Hur är nu detta möjligt? Elias Martin hade ju försvurit sig åt ljusdunklet och i England lärt sig att det sakliga bör stå tillbaka för det pittoreska. Och målaren slutade sina dagar som en religiös panteist, som i spelet mellan mörker och ljus fann Gud. Med detta i tankarna är det fascinerande att se hur Martin under en mellanperiod träder i kontakt med de gustavianska brukspatronerna och ger en till synes adekvat skildring av deras miljö.

Bruksbilderna har här beskrivits som glädjefyllda och så tycks de också verkligen ha fattats av samtiden. En med Martin jämnårig tysk konstteoretiker C. C. L. Hirschfeld, som var väl känd i Sverige genom sitt stora arbete om den då så populära trädgårdskonsten, har beskrivit de olika känslöarter, som ett landskap kan ha.² När Hirschfeld skall analysera »det glada» landskapet ger han en skildring, som på ett slående sätt överensstämmer med Martins bilder. Beskrivningen kompletteras av en landskapsgravyr, som stöder denna analogi (bild 2). Också Hirschfeld bygger upp sitt landskap kring en spegelblank vattenyta och de solbelysta stränderna smyckas av allehanda detaljer.

»Gräsmattornas och trädens friska och ljuvliga grönska, vattnets klarhet, dess stilla, ljusa spegel eller dess porlande ström — — — blommor i glänsande färger — — — utsikter fulla av liv och rörelse — — —.»³

Här har vi en samtidas uppfattning om hur det »angänäma» landskapet skall se ut och jag tror den analysen väl beskriver innehållet i Martins bruksbilder.

Alla Martins bilder från uppländska bruk är naturligtvis inte enhetliga i utförandet. Det finns — framförallt gäller detta akvarellerna — stora variationer. Men som typiska kan man nämna de två oljemålningarna från Österbybruk, bilden från Älvkarleby

Bild 1. Leufsta bruk. Olja. Friherrinnan Beth De Geer, St. Väsby. En typisk bruksbild, där herrgårdsbyggnaden fått träda tillbaka för dammens klara spegelyta och förgrundens folkliga scener.

vattenfall och den tidigare nämnda från Leufsta, som f. ö. har en pendang. Bland akvarellerna hittar man mera sällan den renodlat »gustavianska» stilen. De har ofta karaktären av förstudier och de rent måleriska problemen träder därför i förgrunden.

Elias Martins skildringar från de uppländska bruken sammanfaller med dessa industriers storhetstid. Brukens ekonomiska och sociala situation var emellertid så säregna att de i korta drag förtjänar att skisseras.⁴

Det järn, som sändes ut från upplandsbruken, var internationellt känt under beteckningen »Öregrundsjärnet». Det framställdes av den enastående rena dannemoramalmen genom det av Louis de Geers smeder införda s. k. vallonsmidet. Därigenom fick man fram ståljärn — ett hårt, kolhaltigt järn — som var speciellt efterfrågat i England. Den utländska järnframställningen hade på 1700-talet blivit hämmad, bl. a. på grund av bränslebrist, och med undantag för det kvalitativt sämre ryska järnet var det svenska utan konkurrens på världsmarknaden.

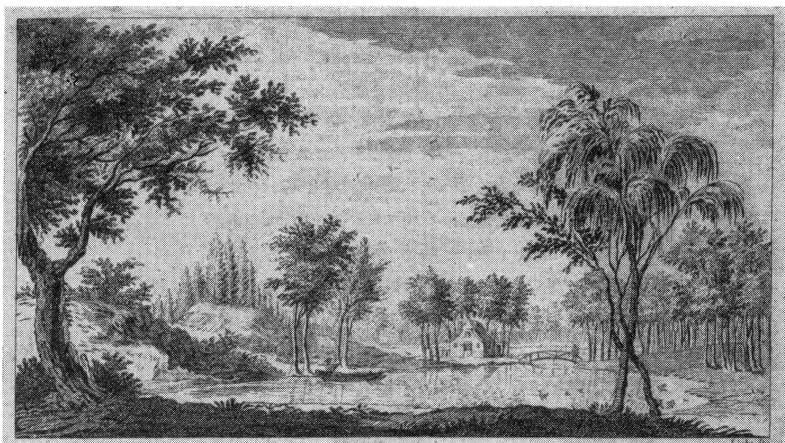

Bild 2. »Det angenäma landskapet» ur C. C. L. Hirschfelds »Theorie der Gartenkunst». Den något fantasilösa gravyren är ett karaktäristiskt exempel på det sena 1700-talets uppfattning av den glädjeburna idyllen.

Trots den ganska obegränsade efterfrågan gjordes det i Sverige viktiga restriktiva bestämmelser beträffande utförseln av järn. Av olika anledningar — rädslan att som i utlandet skövla skogarna bör ha varit en bidragande orsak — infördes vid 1746–47 års riksdag en begränsning av järnproduktionen genom en förordning, som bestämde varje särskilt bruks totala smide. Den kvantitet järn, som översteg vederbörande bruks rättighet, kallades översmide. Ett översmide på mer än 5 proc. av det tillåtna föranledde åtal. En noggrann kontroll av denna reglering möjliggjordes genom de s. k. järnvågarna, dit allt järn, stämplat från sina hemmabruk, måste föras innan det fick exporteras. F. ö. var bruksägarna i regel införstådda med nödvändigheten av dessa restriktioner. Gimo bruk, t. ex., som var ensamstående om att ha »oinskränkt smidesrätt», producerade för den skull inte mer järn.

Av detta framgår att den svenska järnhanteringens kvantitativa utveckling med nödvändighet var begränsad. I den inflationsatmosfär, som varade under nästan hela 1700-talet, steg priserna på bruksprodukter år från år. Den kraftiga kapitalbildning, som därigenom skapades, kunde alltså ej investeras i bruksproduktionen men kom på många platser lyxproduktionen tillgodo i form av representativa och konstnärligt inredda corps de logis, så t. ex. vid de uppländska bruken. Detta gjorde bruks-

Bild 3. Landshövdingen greve Samuel af Ugglas med familj i Forsmarks trädgård. Olja. Friherre Gustaf af Ugglas, Forsmark. Brukspatronen är på engelskt vis återgiven i sin pittoreska park. Steget från det ekonomiska till det elegiska var ej långt i denna miljö.

patronerna till goda uppdragsgivare åt konstnärerna och man förstår att Martin, som i mycket var affärsman, fann vägen till upplandsbruken.

Bruken utgjorde små, suveränt styrda samhällen, som genom sin självhushållning var oberoende av omvärlden och i huvudsak lydde under egna och brukspatronens lagar. Det som framförallt möjliggjorde denna slutna enhet och patronens ofta omtalade »patriarkaliska» förhållande till folket, var arbetarnas och böndernas skuldsättning till bruket, skulder, som ofta uppgick till två à tre års löner. Kredit beviljades säkert med glädje av ledningen, eftersom arbetarna på så sätt hindrades i sin rörlighet. Beteckningen »patriarkat» för den samhällsform, som kännetecknar 1700-talets svenska järnbruk, är därför ofta en välvillig omskrivning av ekonomisk och social ofrihet, en sorts livegenskap följaktligen. Man får dock räkna med vissa — i bästa mening — patriarkaliskt inställda brukspatroner, bland vilka Johan Abraham Grill, ägare bl. a. till

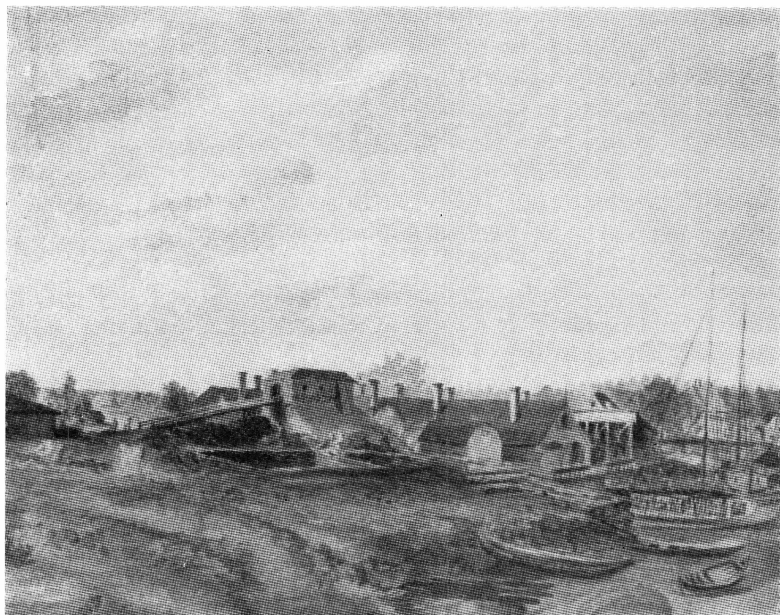
Söderfors, är den mest kända. Grill visade stor omsorg om sitt folk, sörjde genom sociala välfärdsinrättningar för änkor och äldre och hjälpte småfolket under de ständigt återkommande nödåren. Den tyske skalden och reseskildraren Ernst Moritz Arndt skriver efter ett besök i Söderfors med entusiasm om den grillska familjens arrangemang för arbetarnas bärning.

»Änkor samt fader- och moderlösa få pension, gamla arbetare få äfven underhåll, hafva en viss boning, samt erhålla bestämda portioner af spannmål, salt och strömming. Grillska familjen gör sig en ära af att uti allt visa mennskokärlek.»⁵

Det är vid dessa i verklig mening patriarkaliska bruk (Söderfors, Österby, Forsmark) som Elias Martin slår sig ner och gör sina bilder från järnframställningens arbetsmiljö. Till bruk drivna enbart som fabrik och där ägaren saknade varje personlig kontakt med arbetarna — såsom exempelvis Gimo — kallades målaren aldrig.

Det livliga intresset för järnbruksverksamheten, som var en förutsättning för Martins framgång med sina bilder, visar sig på många håll. Kända resenärer som Francesco de Miranda, Fortia de Piles, Arndt och Linnerhielm besöker de mellansvenska bruken för att de voro stora sevärdheter. Mest sensationellt ansågs det emellertid vara att nedstiga i någon av de stora gruvorna vid Dannemora, Sala eller Falun. Då kunde det sakliga intresset för vår världsberömda järnindustri förenas med ett romantiskt intresse för det stora och förfärliga. Linnerhielm intygar flerfaldiga gånger — inte utan behag — den skräck han känner inför gruvhållet. »Jag kan ej beskrifva huru hiskeligt det föreföll mig att se ned i Grufvan (Dannemora). Det var ett förfärligt svalg, fullt av fasa och styggelse.» etc.⁶

A. F. Skjöldebrand och framförallt Hilleström har i bild gett uttryck för denna gruvromantik, som att döma av den senares stora produktion av gruv- och smedjebilder hade sin givna, säkerligen inte enbart romantiska, publik. Redan 1781 reste Hilleström till Falun och gjorde från gruvans inre en mängd bilder, som skildrade gruvarbetarnas verksamhet. Tavlorna var inga beställningsarbeten utan fanns samma höst till salu i konstnärens stock-

Bild 4. Söderfors bruk. Akvarell (detalj), Nationalmuseum. I saklighetens intresse skildrade Martin brukens arbetsmiljö, men den ljusskimrande akvarelltekniken ger ändå möjligheter till en poetisk helhetston.

holmsateljé och en anonym skribent i *Dagligt Allehanda* uttrycker sin stora beundran för dessa »Bergswärks-stycken», som han ansåg borde förvärfvas av Konstakademien.⁷ Hilleström var den förste av våra konstnärer som förstod att utnyttja tidens levande intresse för landets industrier, och han reser flera år före Martin runt till de uppländska bruken, Söderfors, Leufsta, Österby och Forsmark. Båda målarna appellerar till en och samma publik, ehuru deras bilder får olika innehåll.⁸

Det har ovan sagts om Martins bruksbilder att de hade ett glädjefyllt innehåll. I den samtida topografiska litteraturen möter man samma idylliska och soliga skildring av bruken som välordnade och städade samhällen. Den estetiskt inställde Linnerhielm finner i Österby just den behagfulla stämning, som tycks ha fångat Martin.

»Situationen är utmärkt glad och leende, vid en vacker Å, som kröker sig på ljufliga ängar, och på bräddarne af sina sakta flytande böljor prydes af väl uppförda hus, dem en angenäm skog skyggar. Byggnaden bidrager ock ej litet att försköna detta ställe. Corps de logis är vidlyftigt och stort, i prydlig smak, med tvänne vidhängande flyglar, som infatta Gårdens sidor. Åtskillige Pavillons för Bruks-Betjeningen på ordentliga och med Alléer af löfträd beprydda Gator, äro så vackra, att de skulle äga anseende äfven i de bästa af våra mindre Städer.»⁹

Arndts positiva uppfattning om Söderfors och om dess patron har tidigare citerats. Även Österby vinner hans gillande:

»Men Österby är äfven ett af de vackraste ställen i Sverige genom sin sköna park, stora sjöar, ängar, trädgårdar och alléer. Hvad skall jag säga om byggnaderna, masugnarna, smedjorna, kolhusen och spannmålmagasinen? Allt visar skönhet, varaktighet och rikedom.»¹⁰

Denna kommentar visar att inte bara landskapet utan även den praktiska verksamhetens föremål, masugnarna, kolhusen etc., ansågs sköna. Genom beteckningen »skönhet, varaktighet och rikedom» ger författaren en kombinerat estetisk och praktisk-ekonomisk värdering av vyn. En sådan förening av rena skönhetsintryck och utomestetiska synpunkter — moraliska eller praktiska — finner man ofta i samtida skildringar från bruken. Till en av sina bruksbilder, en gouache från Forsmark, har Martin själv givit en kommentar i samma anda: »Utsikt af Dammen ifrån Hennes Nåds förmak, med Engelska Trädgården, Stallbron, Inspektorns boställe, Kålboden med Smedjan; — en rik scen alt är treflighetens och landtnöjets rikaste ägo.» På ett annat ställe skriver han: »... det lyckliga och glada Forsmark, där jag med min käre son gjordt många trötta fjät i vällustens glada trakter.»¹¹

En verklig hyllning i ord har Forsmark fått genom Thorilds poem »Forsmark / Skaldesång / Til / Herr Revisions-Secreteraren, / M:M / Samu'l Af Ugglas / 1787 /».¹² Denna av fornnordiska attribut och patriotiska symboler fyllda dikt är inte direkt jämförbar med Martins skildringar men den äger vissa anknytningspunkter. Liksom alla andra bruksskildrare har Thorild observerat bruksmiljöns idylliska prägel:

Bild 5. Älvkarleby vattenfall. Gouache. Uppsala Univ. Bibl. Möjligen en förstudie till en större oljemålning. Färgerna är lagda med ett sirligt punktmanér. Märk den föremålsbeskrivande detaljskärpan.

» — — —

Vid *Oceaners* gny, och vid *Cyclopers*¹⁸ ljud
 En *Guda-Makt* jag här mig bådar
 At dessa *Vattens* lugna bryn
 Där *Aftonrodnans* guld i skyn
 Där *Nordens* himmel klar jag skådar,
 Af denna *glans* jag tror, af dessa *Lundars* pragt,
 Att Nordens *Fröja* här sin milda *Boning* lagt.»

Och liksom Martin ställer han arbetaren och arbetslivet i blickpunkten.

»Jofurs starka, helga Ätt.
 Dig ske Ära, Dig ske Rätt.
 Bergman, Bonde, gaf Oss Land och Kung.
 O min Harpa, deras Ära sjung.»

Det framstår klart att Martin på grund av en utilistisk inställning till motivet valde den plastiska formen och de distinkta lokalfärgerna för sina bruksbilder. Bruksmiljön hade ett bestämt egenvärde. Därför övergav konstnären det engelska ljusmåleriet, men hade kraft nog att, utan att förlora sin personliga stil, finna ett nytt uttrycksmedel. Att talet om utilism ej är en modern skrivbordsreflexion visar bl. a. A. Ehrensvärds estetik.¹⁴ »Trädets skönhet», säger Ehrensvärd »ligger uti den nytta det visar med sin skugga.» I fortsättningen ges klara besked om hur denna nyttiga skönhet formalt bör gestaltas. Det är den formstarka klassicismen som beskrives. »I synliga ting skapnaden eller teckningen, i sinnliga saker sammanhanget eller tanken av saken.» Motsatsen till denna klara skapnad av saken »är en mångdubbel skapnad av saken». »Det är vad en dimma visar på långt håll från en sak.» Ehrensvärd skildrar här två synsätt, det subjektiva-måleriska och det objektiva-plastiska, en polaritet, som kan sägas motsvara Martins engelska och gustavianska stil.

Martin har en annan motivgrupp, som i stil och innehåll är jämförbar med bruksbilderna. Det är hans fåtal monumentbeskrivande vattenfallsbilder, ej att förväxla med de komponerade, romantiska vattenfallsbilderna. Här kan i första hand nämnas en oljemålning och några akvareller från Älvkarleby vattenfall, vidare finns från Trollhättan en akvarell och en linjeetsning. Alldeles säregen är en liten gouache från Älvkarleby vattenfall målad i ett lustigt punktmanér, som konstnären ibland använde under sin ålderdom.¹⁵ (Bild 5.)

Vattenfallsbilderna är i regel målade framför fallet eller forsen, så att bildens förgrund, liksom i bruksbilderna, utfylls av ett vattendrag. Även den plastiska formen och den sakliga detaljrikedomen har de båda typerna gemensamma. Detta ger oss anledning förmoda att det är vattenfallens utilistiska och ej deras estetiska värde, som målaren i första hand velat framhäva, särskilt då man vet att han gjorde fantasibilder av vattenfall i en helt annan och romantisk stil. Otto Sylwan har observerat att denna utilistiska inställning till vattenfallet var aktuell under

slutet av 1700-talet vid sidan av den romantiska¹⁶ och även Axel Romdahl uttalar sig i samma riktning¹⁷. 1799 uppsätter Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg ämnet »Trollhättan» i en vitter tävlan och segraren, Michael Choraëus, har i sitt poem just uttryckt den estetiska inställningens otillräcklighet:

»Dock, det är känslans plikt att lifligt taga del
i skaparns underverk, i konstens skådespel.
Men fåfäng är den prakt, som endast känslan tjuar,
Förgäves älfven ler, förgäves forsen brusar,
Förgäves slussarna mot skyn
Med stolthet sina kronor höja;
Den vises blickar icke dröja
Vid yttre glansen af en seger.»¹⁸

Trollhättans storhet ligger — anser den finländske skalden — ej i dess yttre glans, utan i att den tjänar till mänsklig nytta. Utifrån detta synsätt får man också förstå Elias Martins bruks- och vattenfallsbilder. Konstnärens uppgift var att framställa människornas konkreta verksamhetsfält, ej landskapets poetiska innehåll. Och det är just denna direkta påtaglighet och detaljrika realism, som ger Elias Martins bruksbilder deras stora charm.

NOTER

¹ Den äldsta kända bruksbilden är från 1787, målad strax före englandsresan. Se HOPPE, RAGNAR, Målaren Elias Martin, Sveriges Allm. Konstförenings publ. XLII, sid. 78 f.

² HIRSCHFELD, C. C. L., *Theorie der Gartenkunst* 1—5. Leipzig 1779—85. —

³ Ibid. Del I, sid. 210.

⁴ Den följande skildringen av brukens ekonomiska historia bygger på E. HECKSCHERS »Sveriges ekonomiska historia», 1—2, Stockholm 1935—49, kompletterad med synpunkter, som framförts under diskussioner i Konsthistoriska seminariet vid Uppsala universitet.

⁵ ARNDT, ERNST MORITZ, Resa genom Sverige år 1804, övers. av J. M. Stjernstolpe, Carlstad 1807—08, Del 4, sid. 47.

⁶ LINNERHJELM, J. C., *Bref under resor i Sverige*, Stockholm 1797, sid. 8.

⁷ Dagligt Allehanda 6 nov. 1781. Cit. efter RÖNNOW, S., *Pehr Hilleström och hans bruks- och bergsverksmålningar*, Stockholm 1919, sid. 251.

⁸ Gruvbilder av Martins hand är sällsynta. Ätminstone en sådan känner dock förf.: *Interiör från Dannemora (?) gruva, akvarell i Uppsala universitetsbibliotek* (nr 1228).

⁹ LINNERHJELM, a. a., sid. 9. Se även samme förf., 1816, *Tolfte Brefvet*. —

¹⁰ ARNDT, a. a., Del 4 sid. 49.

¹¹ »Förteckning på Martins arbeten, som äro att bese i Huset N:o 19 uti Kungsbacken, längst inne på gården.» Stockholm 1806.

¹² Samlade skrifter av THOMAS THORILD, Del 1 (Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, XV), Stockholm 1933. — ¹³ Benämning på smederna.

¹⁴ EHRENSVÄRD, C. A., Resa till Italien, Sthlm 1925.

¹⁵ Tillhör Uppsala universitetsbibliotek.

¹⁶ SYLWAN, OTTO, Trollhättepoesi (Trollhättan, dess kanal och kraftverk, II: II, Stockholm 1916), sid. 153 f.

¹⁷ ROMDAHL, AXEL, Trollhättan i bild (Trollhättan, dess kanal och kraftverk, II: II), sid. 135.

¹⁸ SYLWAN, OTTO, a. a.